

A.O.ÇERNYAYEVSKİNİN “VƏTƏN DİLİ” DƏRSLİYİ

Giriş. Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinin ilk buraxılışından sonra Azərbaycanın müxtəlif yerlərində rus-müsəlman məktəbləri açılmağa başlamışdı. Bu məktəblərin üstün cəhəti o idi ki, orada Azərbaycan dili müstəqil fənn kimi tədris olunurdu. Problem hazırlıqlı Azərbaycan dili müəllimlərinin və dərs kitablarının yoxluğu idi. Məhz A.O.Çernyayevskinin öz səyi, gərgin fəaliyyəti sayəsində bu çətinlik aradan qaldırıldı. O, 1879-cu ildən Qori seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinə müdir təyin olunur və Azərbaycan dilində sövti (səs) üsullu dərslik yaratmaq uğunda mübarizəyə başlayır. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin təcrübəsindən istifadə edərək, üç ildən sonra “Vətən dili” adlı əlifba kitabını meydana çıxarır. Azərbaycan məktəbi tarixinin tanınmış tədqiqatçısı prof. N.M.Əhmədov bu barədə belə yazır: “...A.O.Çernyayevski əlində toplanmış dərs materiallarından intixab edib bir kitab şəklinə saldı...” (2, 155).

A.O.Çernyayevski öz tələbəsi R.Əfəndiyevdən istifadə edərək kitabı ona yazdırmış və çap etdirmişdir. İlk kitab 48 səhifədir. 1882-ci ildən 1910-cu ilə qədər həmin kitabdən savad öyrətmək üçün faydalı bir vəsait kimi istifadə olunmuşdur. Kitabın ikinci hissəsi isə Səfərəli bəy Vəlibəyovla birlikdə 1888-ci ildə Tiflisdə çap olunmuşdur. Bu dərslik ikinci sinif şagirdləri üçün yazılmış 150 səhifəlik qiraət kitabıdır. Həmin kitabın giriş hissəsində dövrü üçün çox əhəmiyyətli olan metodik göstərişlər verilmişdir. Dərslinin ən maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, burada metodik ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq, durğu işarələrindən danışılır. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi haqqında sanballı monoqrafiyanın müəllifi prof. A.Abdullayev yazır: “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində A.O.Çernyayevskinin xidmətləri böyükdür. O, ilk dəfə sövti üsulla azərbaycanlı uşaqlara ana dilində dərs vermişdir; öz “Vətən dili” dərslikləri ilə Azərbaycan məktəblərində sövti üsulla dərs deməyin əsasını qoymuşdur” (1,107).

Əsas hissə. Dərslinin I hissəsi 66 səhifədən ibarətdir. Bu hissə özü də iki qismə bölünür: 1-ci qisim 1-30-cu səhifələri, 2-ci qisim isə 31-64-cü səhifələri əhatə edir; 65-66-cı səhifələrdə isə mündəricat (fihrist) verilib. 4-cü səhifədən başlayaraq, “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” ifadəsindən sonra əski əlifbanın hərfləri və işarələri (zir/kəsre, piş/zəmmə, mədd), o cümlədən hayi-həvvəz, təşdid, eyn, nuni-səğir öyrədilir, bu hərflər və işarələr sözlər və qısa cümlələrlə müşayiət olunur. Məsələn, birinci dərs belə təqdim olunur:

Əlif, Lam-Əl; A- Al,ala, lal,əl; Bey-Bal,ab, bab,bala, lal,al;
Tey-at, ət, ata,bat, tat, taba,babat. Ala at al. Baba,at al (VD, I, 4).
Sonrakı dərslər bu qayda üzrə davam edir.

Dərslidəki materialların bir hissəsi əməyə, zəhmətə çağırışdır. “Baba və nəvəsi”, “Əkinçi və oğlu”, “Bağban və oğulları”, “Bülbül və Qarışqa” hekayələri buna nümunə ola bilər. Birinci hekayədən çıxan nəticə “Əkiblər, yemişik, əkərik, yeyərlər” ideyasıdır: Babanın alma ağacı əkdiyini görəndə nəvə deyir ki, sən bu ağacın meyvəsindən yeyə bilməyəcəksən, buna sənin ömrün çatmaz. Babanın ağıllı cavabı nəvəni düşünməyə vadar edir: “Doğrudur, mən bu əkdiyim ağacın meyvəsini görməyəcəyəm, amma özgələri ondan yeyib mənə rəhmət oxuyacaqlar” (VD, I, 40).

Hekayə və təmsillərin bir hissəsində yaxşılıq və yamanlıqdan danışılır, yaxşılığa yamanlıq edənlər tənqid olunur. “Şir və siçan”, “Qurd və durna”, Maral və üzüm tənəyi” təmsillərində uşaqlar üçün çox vacib olan əxlaqi keyfiyyətlərdən danışılır. “Şir və siçan” mətnində şirin siçanı tutması və azad etməsi, sonra isə tora düşən şirin siçan tərəfindən xilas edilməsi göstərilir. Vaxtilə siçanın “Bir gün olar, sənə lazım olaram” sözlərinə gülən şir başa düşür ki, əhəmiyyət vermədiyimiz hər hansı bir şey də bizə gərəklili ola bilər. Təmsilin sonunda verilən məsəllər də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir:

Əl əli yuyar, əl də üzü. Xətə məndən, əta səndən. Azı bilməyən çoxu da bilməz. Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə, Xəliq bilər. Yaxşılığa yaxşılıq hər kəşinin işidir, Yamanlığa yaxşılıq hər kəşinin işidir (VD, I, 38-39).

Dərslidəki şeirlərdə təbiət mövzusu əsas yer tutur. “Uşaqlar və quş”, “Quşlara rəhm eləyin”, “Yay”, “Payız”, “Qış” şeirlərindən əvvəlincisi ikisində quşların qəfəsdə yox, azadlıqda xoşbəxt olmasından danışılır, yerdə qalanları isə fəsillər haqqında məlumat verir. İlk dəfə olaraq “Payız” şeirindən sonra yanıtmac verilir:

A qılquyruq qırqovul, gəl bu gölə gir qılquyruq qırqovul (VD, I, 60).

Dərslinin II hissəsi 1888-ci ildə A.O.Çernyayevski və S.H.Vəlibəyovun tərtibində işıq üzə çıxmışdır. Dərslik geniş müqəddimə və 26 dərstdən ibarətdir (cəmi 174 səhifə). Müqəddimədə Həsənəli xan Qaradağiyə təşəkkür və minnətdarlıq ifadə olunur: “Bu kitabçədə dərc olunan şeir və nəzmə dayır təmsilatın çoxı zəmanə şairlərinin möhtərəmi Həsənəli xan Qaradağskinin inşadıdır və təmsillər məşhur Qrılof basnilərindən tərcümədir” (VD, II, III). Yeri gəlmişkən deyək ki, M.Sultanov dərslinin yaranmasında H.Qaradağinin rolundan danışarkən onun xidmətlərini belə qiymətləndirir: “1880-ci ildə ...Qafqaz təhsil dairəsinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində qiraət kitabları tərtib etmək üçün Tiflisdə keçirilən ziyalılar müşavirəsinin fəal iştirakçısı Həsənəli xan Qaradağı Çernyayevski ilə yaxından tanış olmuş və öz əsərlərini yeni tərtib olunacaq dərsliklərə daxil etmək üçün ona göndərməyə söz vermişdi. Həsənəli xan Qaradağı vədinə əməl edir. O öz şeir və hekayələrini ilə yanaşı, İ.A.Krılovdan tərcümə etdiyi 60-a qədər təmsili də Qoriyə göndərir” (4, 57).

Dərslik “Bismillahi-rəhmanir-rəhim” ifadəsi ilə başlanır və onun tərtibində müxtəlif mövzulu kiçik hekayə, təmsil, şeir, atalar sözü, tapmaca, lətifə və yanıtmacdan istifadə olunur.

Birinci dərs təlim almaq və oyun oynamağa həsr olunmuşdur. Burada təlim və oyun şeyləri, məktəb, lövhə, kitab, kağız və karandaş haqqında məlumat verilir; daha sonra dərslidə “Uşaqları dərsə şövqləndirmək”, “Tifil ilə bir quş”

⁷⁷ BDU-nun magistrantı

şeyrləri və “Hakim” adlı kiçik, amma ibrətamiz bir hekayə verilir. Birinci şeyrin son beytində “Qaradağı” adı çəkilir, lakin şeyrə dair haşiyədə verilən məlumatda qeyd olunur ki, bu şeyr “Родное слово” dərslində verilmiş “Приглашение в школу” şeyrinin (müəllifi rus pedaqoqu L.N.Mozalevski) H.Qaradağı tərəfindən tərcüməsidir. Şeyrdə günün çıxması, xoruzların banlaması, hər kəsin öz işi ilə məşğul olması göstərilir. Uşaqların vəzifəsi isə məktəbə getmək, dərs oxumaqdır:

Həmd eyliyün Allahə, dərs oxuyun, bəhs edün,
Allah tənbel kimsəni sevməz, məktəbə gedün (VD, II, 3).

II dərs qab-qacaq və ev əşyaları haqqındadır. Burada qazan, küpə, küp kimi qab-qacaq, gəbə, palaz, kilim kimi ev əşyaları barədə məlumat verilir. Verilən kiçik hekayələr--“Küpə və qazan”, “Pələs parçasının nəqli” və “Qab-qacaq” mövzuya uyğundur; bunlardan birincisi təmsil şəklindədir:

Bir övrət çayda bir mis qazan və bir saxsı küpə yuyub suyun qırağında unudu. Küpə və qazan çox şad olub məsləhət gördülər ki, çay aşağı gəzməyə getsinlər. Başladılar üzməyə, əmma nə fayidə, onların gəzməyi çox müddət çəkmədi, küpə qazanə toxunub sındı (VD, II, 7).

Sonda isə belə bir tərbiyəvi misal verilir: Kişi öz tayıyla gəzər. Bu misalın (məsələn) bir başqa variantı da xalq arasında işlənməkdədir: Qazan qazanla toqquşar, arada güvəc çatlar.

Xörək və içki mövzusunda olan III dərstdəki beş kiçik hekayədən üçü bilavasitə mövzuya aiddir: “Xörək və içki”, “Çörək” və “Su”. “Tülkü və qurd” və “Molla Nəsrəddin” hekayələri isə “Ön söz”də qeyd edildiyi kimi, şagirdlərini yorğunluğunu çıxartmağa xidmət edir. Maraqlıdır ki, burada mövzu ilə bağlı bir lətifə (lətaif) də verilmişdir:

Fəqirin biri varlı qövmindən birinin evində nəhar yeyərkən sahibxanə ondan sual edir: “Pilav gəyət ləziz bir təam ikən, neyçün süfrəyə lap axırdə gəlir?” Fəqir: “Bizim evdə ən əvvəl gəlir”, - deyir (VD, II, 15).

IV dərs geyimə həsr olunmuşdur. “Paltar və ayaqqabı” və “Möhşünün çuxası” mətnləri mövzuya aiddir. “Dəvəsi itən kəs” adlı nəzm parçası Q.Zakirin eyniadlı mənzum hekayəsinin bir hissəsidir. Mənzum hekayə 14 beytdən ibarətdir, son iki misra fars dilindədir. Dərslərdə isə onun 7 beyti (14 misrası) verilmişdir. Ona görə də şeyr yarımqıç təsiri bağışlayır və onun ideyası açılır. Digər tərəfdən, Zakirdəki “Düçar oldu ona bir mərdi- aqıl” misrası səhv olaraq, “Düçar oldu ona bir mərdi-kahil” şəklində verilmişdir (6, 345-346).

V dərs təsərrüfat alətləri və tikintiyə aid məfhumları öyrətməyə xidmət edir. Eyni zamanda, bu məlumatlar əvvəlkilərlə müqayisə olunur:

Qələm təlim şeyidir, əmma süd içkidir. Bozbaş xörəkdir, əmma əba----- (VD, II, 23).

İkincilərin boş buraxılması şagirdləri keçilən məlumatları təkrar etməyə yönəldir.

“İki kotan”, “Qavuş (qovuş), küləş və çarıq”, Baltə və sapı” mətnləri bilavasitə mövzu ilə bağlıdır; birincidə zəhmətə çağırış (İşləyən dəmir pas tutmaz) ifadə olunur, sonrakılarda isə yol gedəndə yoldaşını düz seçməmək və xudpəsəndlik tənqid edilir. “Siçanlar” adlı nəzm parçası Uşinskinin qələmə aldığı şeyrin H.Qaradağı tərəfindən tərcüməsidir, dərslərin I hissəsində də verilmişdir, lakin fərq odur ki, II hissədə “İgidin igiddən nəyi artıqdır-- ehtiyatı” fikri təmsili daha aydın başa düşməyə yardım edir (VD, II, 27). “Qurd və durna” isə birinci hissədə verilənin eynidir (VD, I, 46).

VI dərstdən XI dərşədək heyvanat aləmindən bəhs olunur. Bu dərslərdə ev və çöl heyvanları, dördayaqlı heyvanlar və quşlar, ət və ot yeyən heyvanlar, ev və çöl quşları, alıcı, oxuyucu və üzücü quşlar, balıqlar, ilanlar və cücülər haqqında ətraflı məlumat verilir, at, qoyun, aslan, qaraquş barəsində ayrı-ayrılıqda danışılır, toyuq və onun kürt düşüb bala çıxartması, o cümlədən durna sürüsü və onun aqibəti hekayə şəklində verilir.

XII dərstdən XV dərşə qədər taxıllar, güllər, ağaclar haqqında məlumat verilir; bir növ, təbiəşünaslığa ekskursiya edilir. Bu dərslərdə şagirdlər coğrafiya elmi haqqında ibtidai məlumat alır, mövsümlər, aylar, bayramlar haqqında təsəvvürə malik olurlar.

XII dərşin əvvəlində taxıl, çiçək, səbzəvat və meyvə haqqında məlumat verilir, XIII dərşdə adamlar, heyvanat, nəbatat və mədəniyyət (qızıl, gümüş, dəmir və s.), XIV dərşdə həftənin günləri və gecə-gündüzün hissələri, XV dərşdə ilin fəsilləri, aylar və bayramlar haqqında danışılır. Mətnlərə dair verilmiş hekayə və şeyrlər şagirdlərin mövzunu asan mənimsəməsinə xidmət edir. H.Qaradağı özünün “Çiçəklər” şerində uşaqların təbiətlə bilavasitə tanışlığının dərsi möhkəmləndirməyə xidmət etdiyini çox sadə şəkildə ifadə edir:

Qaradağı, uşaqlar seyr edirlər azadə, Günlərdə dərşü bəhsi dəxi salırlar yadə (VD, II, 66-67).

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında işlənən (3, 65) “Darı və buğda” təmsili deyişmə əsasında qurulmuşdur :

Darı--Bana darıcan deyərlər, yağ-ballə yeyərlər...~

Buğda--məndən sana qarışməsə, Palıtdən də betərsən (VD, II, 70).

Qalan dərslər, bir növ, keçilmişləri təkrarlayır. Bunların içərisində müəllifi müəyyən edilməyən “Samovar” müstəzadı da diqqəti çəkir. XXV dərşdə heyvanların hərəkətləri, çıxardığı səslər haqqında danışılır. Burada məlum fizika qanunundan söz açılır. Bu dərşdəki “Heç bir şeyin maddəsi itməz” adlı məlumat xarakterli mətnə maddə kütləsinin itməməsi qanunu uşaqlara anlayacağı dildə izah edilir (VD, II, 154-156).

Nəticə. “Vətən dili” dərslərinin hər iki hissəsi üzərində aparılan çoxsaylı araşdırmalardan bir daha aydın olur ki, bu dərslərin hazırlanması çox əziyyət və zəhmət bahasına başa gələn bir proses olmuşdur. Dərslərin tərtibçiləri azərbaycanlı uşaqların öz ana dilində təhsil almaları üçün bu mükəmməl dərs vəsaitini ərsəyə gətirmişlər.

“Vətən dili” dərslərinin müəlliflərinin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında çox dəyərli və əvəzsiz xidmətləri vardır. Məhz bu dərslərin Ü.Hacıbəyli, M.Mağomayev, M.Mahmudbəyov, N.Nərimanov, S.S. Axundov, F.Ağazadə (Şərqli) kimi yüzlərlə Azərbaycan ziyalıları və maarifçisininin təhsil almasına xidmət göstərmişdir. Dərslərin təkcə məktəb şagirdləri üçün

nəzərdə tutulmamışdır, o cümlədən, öz vətəni, öz ana dilini və Azərbaycan folklorunu ürəkdən sevən hər bir kəs üçün bugün də çox əhəmiyyətli vasitələrdən sayılır. Dərslinin transfoneliterasiya edilməsi və geniş ictimaiyyətə çatdırılmasında tanınmış filoloq V.Qaradağının xalqımız qarşısında böyük və əvəzsiz xidmətləri var.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov N.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 2006, 300 səh.
2. Vətən dili. Çernyayevski A.O. (I hissə), Çernyayevski A.O. Vəlibəyov S.H. (II hissə). Tərtib və transfoneliterasiya edən Qaradağı V. Bakı, 2007, 740 səh.
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: "Elm və təhsil", 2017, 552 səh.
4. Hüseynoğlu S., Həsənlı B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat (ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslık). Bakı: "Bakınəşr", 2012, 208 səh.
5. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat (ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslık). Bakı: "Bakınəşr", 2018, 208 səh.
6. Zakır Q. Əsərləri. Bakı: EA nəşri, 1964, 555 səh.
7. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 172 səh.
8. Sultanov M. Onun xidmətləri böyükdür. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 8 Bakı: 1970, 126 səh.

Açar sözlər: sövti üsul, ilk əlifba kitabı, Vətən dili, transfoneliterasiya, əski əlifba,

Keywords: sovti method, first alphabet book, native language, transfoneliteration, old alphabet

Ключевые слова: метод совти, первая азбука, родной язык, трансофонеписьмо, старая азбука

A. O. Çernyayevskinin "Vətən dili" dərslıyı

Xülasə

Məqalədə Azərbaycandilli məktəblərdə aşağı sinif şagirdləri üçün tərtib olunan ilk əlifba kitabından--"Vətən dili" dərslıyindən danışılır. A.O.Çernyayevski, R.Əfəndiyev, S.Vəlibəyov və H.Qaradağı kimi ziyalıların müəllifliyi və iştirakı ilə meydana çıxan bu dərslık Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında ciddi rol oynamışdır.

İlk dəfə sövti üsulla azərbaycanlı uşaqlara dərs vermək üçün nəzərdə tutulan bu vəsaitin latın qrafikası ilə transfoneliterasiyasını həyata keçirən V.Qaradağı ondan tək cə mütəxəssislərin deyil, orta məktəb müəllimlərinin, tələbə və magistrlərin də bəhrələnməsinə şərait yaratmışdır.

Məqalədə dərslıyın hissələri və onun tərtib prinsipləri haqqında məlumat verilir, konkret nümunələr təqdim olunur.

O. Chernyayevsky's textbook "Mother tongue"

Summary

The article deals with the first alphabet book compiled for lower grade students in Azerbaijani-language schools - the textbook "Vatan Dili". This textbook, authored and attended by such intellectuals as AO Chernyayevsky, R. Afandiyev, S. Valibeyov and H. Garadaghi, played a significant role in the development of Azerbaijani culture. V. Garadaghi, who was the first to transphonate this material with Latin script, intended to teach Azerbaijani children in the Soviet way, created conditions for its use not only by specialists, but also by secondary school teachers, students and masters. The article provides information about the parts of the textbook and the principles of its compilation, provides specific examples.

Учебник А. О. Черняевского "Родной язык"

Резюме

В статье рассматривается первая азбука, составленная для учащихся младших классов азербайджаноязычных школ - учебник «Ватан дили». Этот учебник, авторами и участниками которого были такие интеллектуалы, как А. О. Черняевский, Р. Афандиев, С. Валибеков и Х. Гарадаги, сыграл значительную роль в развитии азербайджанской культуры. В.Гарадаги, который первым перевел этот материал на латиницу, намереваясь обучать азербайджанских детей по-советски, создал условия для его использования не только специалистами, но и учителями средних школ, учениками и мастерами. В статье представлена информация о частях учебника и принципах его составления, приведены конкретные примеры.

Rəyçi: dos. Əhəd Cavadov